

Матласевич О. В.

ПОЧУТТЯ ВИНИ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТА РЕЛІГІЙНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

У статті розглядаються витоки, характеристики і функції почуття вини. Автор здійснює аналіз цього феномена в психологічному та релігійному (християнському) аспекті, наводить результати проведеного емпіричного дослідження. Це дає можливість глибше зрозуміти це складне емоційне переживання і з'ясувати його роль у житті і здоров'ї людини.

Ключові слова: почуття вини, покарання, сором, емоційне напруження, релігійність, гріховність, саморуйнування, самовдосконалення.

В статье рассматриваются источники, характеристики и функции чувства вины. Автор анализирует данный феномен в психологическом и религиозном (христианском) аспектах, приводит результаты эмпирического исследования. Это даст возможность глубже понять такое сложное эмоциональное переживание, как чувство вины, и выяснить его роль в жизни и здоровье человека.

Ключевые слова: чувство вины, наказание, стыд, эмоциональное напряжение, религиозность, греховность, самоуничтожение, самосовершенствование.

The article at the origin, features and functions of the feeling of guilt. The author carries out analysis of a given phenomenon in a psychological and a religious (Christian) aspect. The author provides results of the conducted empirical research. This will give an opportunity to deeper understand such a complicated emotional state as a feeling of guilt and find out its role in a human's life and health.

Key words: feeling of guilt, punishment, shame, emotional tension, religiousness, sins, self-destruction, self-improvement.

Психодуховні та соціоментальні трансформації, які спостерігаються сьогодні в Україні, активізують неабиякі наукові пошуки психологів у напрямку моральності та духовності. У цьому контексті цікавим є феномен вини, який, як відомо, відіграв неабияке значення у виникненні світових релігій, які, своєю чергою, вплинули на формування сучасної гуманістичної моралі. Цікавий зв'язок почуття вини і

моральності можна простежити у книзі відомого філософа Паскаля Брюхнера “Плач білої людини” [3], у якій автор говорить про почуття вини як про одну з основних рис західної культури. Комплекс вини, на його думку, – це “постійний катарсис Європи”, це наслідок першородного гріха європейської цивілізації. Саме в результаті цього на Заході сформувалася постійна критика самого себе, нездатність себе любити, а значить і інших, що, безумовно, позначається на моральності в суспільстві.

Однак у вітчизняній психології, яка займається загальними питаннями морального розвитку особистості (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, К. А. Абульханова-Славська, Б. С. Братусь, А. Г. Асмолов та ін.), це питання практично не досліджувалося. І тільки в останній час почали з’являтися роботи, і то, переважно, російських авторів (І. А. Белик, О. А. Гаврилиць, В. В. Іванов, А. А. Ігнат’єв, Є. П. Ільїн, Т. Ю. Кирилін, М. Н. Корнілов, Г. Г. Матюшин, Ю. М. Орлов та ін.), у яких розглядається феномен вини.

Питання про природу, характеристики і функції почуття вини є надзвичайно важливими для сучасної психологічної, психотерапевтичної та педагогічної практики, а тому потребують вивчення. Таким чином, **метою статті** є проаналізувати феномен вини з психологічної та релігійної позиції. Це дасть можливість глибше зрозуміти таке складне і суперечливе емоційне переживання, як почуття вини, і з’ясувати його роль у житті і здоров’ї людини.

Для початку варто диференціювати поняття “вина” і “почуття вини”, які в побутовій лексиці часто вживаються як синоніми. Однак є велика різниця між “бути винним” і “почувати себе винним”. У тлумачному словнику В. Даля зазначено, що “вина – це провина, проступок, огріх, гріх, будь-який недозволений вчинок” [8]. Таким чином, початково слово “вина” означало або саму реально завдану шкоду, або матеріальну компенсацію завданій шкоди. Винний – це той, хто порушив закони або домовленості і повинен компенсувати завдану шкоду. Людина винна, коли вона наперед знає, що може дією або словом нашкодити або причинити зло комусь або самій собі і разом з тим робить це. Однак є немало людей, яким властиво вважати себе винними, хоча реально завданій запланованій шкоди не було насправді. Вони вважають, що винні, оскільки прислухаються до того “внутрішнього голосу”, який осуджує і звинувачує їх, керуючись тими, часто хибними, переконаннями і віруваннями, які, як правило, були засвоєні ще в дитинстві. У своїй статті ми будемо розглядати поняття “почуття вини”.

У сучасній психології, в найбільш загальному вигляді, вина розглядається як емоційна реакція людини на будь-яку “неправильну” дію, передчуття шкоди, яку неминуче завдає собі людина, порушивши інтерналізовані стандарти своєї поведінки [1]. Центральною характеристикою почуття вини, у цьому визначенні, є шкода, яку завдає собі людина. У психологічному словнику вина визначається як “негативно забарвлене почуття, об’єктом якого є деякий вчинок суб’єкта, який здається йому причиною негативних для інших людей наслідків. Якщо наслідки мають негативний вплив тільки на суб’єкта, то виникає відчуття прикрасі, досади, а не вини” [7].

І в одному, і в іншому визначенні видно, що почуття вини виникає тільки в контексті стосунків з іншими об’єктами, першочергово – людьми. Тому багато авторів, у тому числі і Дженей та Беррі Уайнхолд, розглядають вину як соціальну емоцію, яка виникає як відповідь на порушення соціальних норм і правил [9, с. 159].

Практично, у всіх визначеннях та підходах вказується на те, що на розвиток почуття вини значно впливають суспільні чинники, і передусім сімейне виховання та культурні традиції. Для прикладу коротко проаналізуємо вітчизняне виховання, яке, на нашу думку, практично все побудоване на почутті вини. В основі нашого виховання завжди лежить деякий ідеал, якому дитина, а пізніше – дорослий, повинні відповідати. Але будь-яка дитина, доросла людина хоч у чомусь не відповідає цьому ідеалу. Дитина, наприклад, може добре вчитися, але погано грати на музичному інструменті; бути веселою і доброю, але неслухняною; слухняною, але не розбиратися в математиці. Таким чином, будь-яка людина завжди залишається хоч у чомусь недосконалою. Батьки ж, щиро бажаючи дитині добра, час від часу вказують їй на те, що вона погана, тобто не ідеальна. Так поступово в дитині нагромаджується напруга, у результаті чого в неї з’являється почуття вини і для її розрядки дитина починає бажати покарання. Таким чином, за З. Фрейдом, формується потужний умовно-рефлекторний ланцюжок: “поганий” вчинок – поганий настрій – почуття вини – покарання – прощення – хороший настрій [10].

Досить часто, і в розглянутому прикладі це продемонстровано, почуття вини пов’язують із совістю та відповідальністю, тому коротко зупинимось на цих поняттях. Совість, незважаючи на відсутність єдиного підходу до її розуміння, розглядається як внутрішня інстанція, яка здійснює моральний самоконтроль і оцінку власних поглядів, почуттів, здійснених вчинків, їх відповідності своїм базовим життєвим цінностям і цілям. Совість проявляється як внутрішня, часто несві-

дома, заборона на несхвалювані дії, а також як почуття внутрішнього болю, який сигналізує людині про протест внутрішньої моральної інстанції проти здійснених дій.

Совість тісно пов'язана з почуттям відповідальності. Совість викликає потужне внутрішнє прагнення до виконання моральних норм, у тому числі норм відповідальності.

Відповідальність – це щире і добровільне визнання необхідності турбуватися про себе і про інших. Почуття відповідальності – це прагнення виконувати взяті на себе обов'язки і, якщо вони не виконані, готовність визнати помилку, вину і компенсувати завдану шкоду.

А коли людина переживає почуття вини, то вона говорить: "Я погана, я заслуговую покарання, нема мені прощення". Коли людина поглинута своєю винуватістю, – їй дуже важко, фактично неможливо, аналізувати свої помилки, думати, як знайти правильне рішення, щось реально зробити, щоб виправити ситуацію.

Автор найбільш поширеної класифікації емоцій К. Ізард називає вину функціональною емоцією, яка разом з іншими емоціями, зокрема соромом і страхом, виконує важливу соціальну функцію. Так здатність соромитися збільшує у людини чутливість до думки навколишніх, робить її сприйнятливою до виховних впливів, сприяє формуванню у неї відчуття соціальної відповідальності. Вина, за К. Ізардом, змушує людину страждати, переживати докори сумління і каяття і, таким чином, виконує функцію соціального контролю. Однак між цими двома емоціями є різниця: сором – це "зовнішня" санкція, а вина – "внутрішня". Соромно завжди буває перед кимось, вину ж людина переживає наодинці з собою [5].

Вина – це доволі інтенсивне емоційне переживання, яке характеризується відносною тривалістю і викликає сильне напруження. У зв'язку з цим у психології сформувалося неоднозначне ставлення до цього феномена в плані його впливу на життя та здоров'я людини.

Позиції науковців у цій сфері можна умовно розділити на дві групи: одні з них вважають почуття вини ознакою незрілості людини, інші – основою високої духовності. Перша позиція зумовлена науковою тенденцією, яку зініціював З. Фрейд, де розглядається лише деструктивний аспект вини (G. A. Berrios, 1992; C. Covington, 2001; T. Fuchs, 2003; F. Johnston, 2000; H. Lewis, 1971; L. E. O Conner, 1999; A. Waska, 2002). Друга – ідеєю про позитивну роль феномена почуття вини в розвитку особистості (K. C. Barrett, 1995; R. F. Baumeister, 1994; M. L. Hoffman, 1983; J. Lindsay-Hartz, 1984; J. P. Tangney, 2003 та ін.)

Існує також позиція філософів-екзистенціалістів (С. К'єркегор,

М. Хайдеггер, П. Тілліх) та їх послідовників, представників екзистенційно-гуманістичної психології (Дж. Б'юдженталь, 1998; Р. Кочунас, 2002; Р. Мей, 2001; І. Ялом, 2000; М. Lucas, 2004; D. V. Morano, 1973; J. S. Woosher, 1990 та ін.), які пов'язують феномен вини з поняттям ідеалу, а відповідно, з прагненням людини до вдосконалення.

Безумовно, нескладно знайти аргументи на користь як одної, так і іншої позиції. Для більш повного і глибшого розуміння цього феномена вважаємо за доцільне розглянути джерела його виникнення.

Уперше пояснити виникнення почуття вини спробував З. Фрейд. Для пояснення природи почуття вини він використав давньогрецьку легенду про Едипа, згідно з якою, Едипові долею було визначено вбити свого батька і одружитися зі своєю матір'ю. Батьки, а також сам Едип робили все можливе, щоб уникнути страшної долі. Але вона, все ж таки, здійснилася. Едип, після скоєного, не міг змиритися з долею і покарав себе, виколивши сам собі очі. На думку З. Фрейда, наміри богів, доля, мали би зняти з людини моральну відповідальність, оскільки підкорення волі богів було вищим проявом тогочасної моралі. Однак людина реагує не на цю зовнішню мораль, а на скоєний злочин, керуючись при цьому якимись своїми внутрішніми законами. З. Фрейд називає це "відповідальністю перед несвідомими намірами". Навіть коли людина витіснила свої злочинні наміри в несвідоме і хотіла б переконати себе, що вона за них не несе відповідальності, вона все-таки вимушена відчувати цю відповідальність, як почуття вини від невідомої їй причини.

Таким чином, у комплексі Едипа З. Фрейд бачить найголовніше джерело почуття вини. Крім того, він вважав, що саме почуття вини є першоджерелом релігії та моралі [10].

Ще одним психоаналітичним поясненням природи почуття вини є первинний потяг агресивності, вираження конфлікту амбівалентності, вічної боротьби між Еросом та інстинктом руйнування або смерті. Класичний психоаналіз розкриває таку картину: коли людина прагне знешкодити свою агресивну пристрасть, агресія інтроєктуюється, стає частиною внутрішнього світу, тобто спрямовується туди, звідки й вела своє походження. Вона спрямовується проти власного "Я". Там вона перехоплюється частиною "Я", котра, як предмет "над-Я", протиставляє себе іншій частині "Я" і – вже як совість – здійснює щодо "Я" таку ж готовність до агресії, яку "Я" з готовністю задовольнило б за рахунок інших індивідів. Таким чином, напруження між посиленням "над-Я" і підкореним йому "Я" слід називати усвідомленням вини, і це напруження породжує потребу кари, про що згадувалося вище.

На думку багатьох сучасних дослідників, таке джерело не може претендувати на пояснення багатоманітних випадків переживання вини, її вихідна позиція має бути в іншому. Тому розглянемо інші трактування походження почуття вини.

На думку Е. Еріксона, почуття вини закладається в ранньому дитинстві (3-5 років) під впливом батьків або інших дорослих. Цей період Е. Еріксон назвав "творча ініціатива або вина". Почуття вини природно виникає в дитини в цьому віці як психологічний захист від жахливого почуття безпорадності і сорому, які виникають в результаті краху відчуття своєї всемогутності. Дитина підсвідомо вибирає вину як менше зло. Дитина ніби говорить собі: "Я відчуваю, що не все можу, і це жахливо. Ні, це просто в цей раз не вийшло, а взагалі-то я можу. Я міг, але не зробив, значить – винний" [12].

При сприятливих впливах батьків дитина поступово приймає свою "не всемогутність", долає почуття вини, і дилема вирішується на користь успішного розвитку творчої ініціативи. При несприятливих впливах батьків у дитини на довгі роки, а іноді і на все життя, залишається схильність відчувати почуття вини і обмеження на прояв творчої ініціативи.

Психологи зазначають, що хоча витоки почуття вини лежать, в основному, в дитинстві, схильність переживати почуття вини, як захисний механізм, може включатися і в дорослому віці. Так, почуття вини є однією з обов'язкових форм прояву фази протесту в процесі переживання значної втрати, у тому числі серйозної хвороби і смерті близьких. Протестуючи проти реальності, перш, ніж змиритися з тим, що сталося, прийняти свою безпомічність і почати оплакування, люди звинувачують себе в тому, що не зробили щось для спасіння, незважаючи на те, що це було об'єктивно абсолютно неможливо. Таким чином, почуття вини є ілюзійною надією на те, що все ще можна змінити.

Цікавим є трактування походження почуття вини Е. Фромма. На його думку, ставлення до іншої людини завжди подвійне: з одного боку, вона прагне відчувати зв'язок з іншою людиною, а з іншого боку – усвідомлювати свою окремість від інших. Таким чином, людина часто використовує іншу в екзистенціальних цілях, і в такий спосіб, поневолює її. Різні форми поневолення, на думку Е. Фромма, мають одну мету: забезпечити власне існування. Але поневолення призводить до того, що поневолений повинен втратити самого себе, жити для іншого, зрештою – злитися з ним у якійсь тотожності. Смісл поневолення і полягає у приведенні індивіда до повної відповідності з поневолювачем, у створенні alter ego. Але тоді інше існування стає

лише тавтологічним розширенням першого (поневолювача), і опора не досягається. Вона не досягається й у випадку повної чужорідності іншого індивіда, який стає в такому разі у вороже відношення до першого. Саме з цієї суперечливості обставин і виникає вина: я хочу мати екзистенціальну опору в іншому, для цього я позбавляю його власної мети існування, перетворюю його відповідно до моїх цілей. Але в цьому він перестає бути опорою, і я мушу допустити його самотність. Ось це визнання й переживається як почуття вини.

Переживання, пов'язані з такою відчуженістю, яскраво проілюстровані в біблійському оповіданні про Адама і Єву. Після того, як Адам і Єва вкусили від дерева пізнання добра і зла, після того, як вони здійснили непослух, після того, як вони стали людьми, звільнившись від першопочаткової гармонії з природою, тобто після їх народження як людських істот, “розкрилися очі в обох них, і пізнали, що нагі вони, і засоромились” [2; Книга буття: 3,7].

На думку Е. Фромма, головна ідея цієї історії полягає не в тому, що люди засоромилися від побачених статевих органів, а в наступному: після того, як чоловік і жінка почали усвідомлювати самих себе і один одного, вони усвідомили свою окремість і свою відмінність через приналежність до різних статей. Але як тільки вони це зрозуміли, вони стали чужими один одному, тому що вони ще не навчилися любити один одного (що Е. Фромм пояснює тим, що Адам виправдовував себе, звинувачуючи Єву, замість того, щоб намагатися захистити її). Таким чином, головним джерелом вини, на думку Е. Фромма, є усвідомлення людської окремість без возз'єднання в любові [11].

У релігії почуття вини пов'язане, в основному, з поняттям гріха і спричиняється побоюваннями і страхами, які переслідують людину через її моральний неспокій [6, с. 157]. Так, практично у всіх релігіях світу будується образ, по суті, недосяжного ідеалу досконалої людини, яка не грішить. Природно, що ніхто не може прожити життя, не порушивши релігійної норми, не згрішивши. Разом із гріхами накопичується напруга, яка, в кращому випадку, спонукає людей до покаяння, а в іншому – здійснює руйнівний вплив. Тому між релігійністю, моральною вразливістю і почуттям вини, як зазначено в праці В. П. Москальця “Психологія релігії”, часто існує пряма залежність: глибоко віруючі люди постійно підкреслюють свою гріховність, моральну негідність і тому часто переживають почуття вини.

Однак, слід зауважити, що навіть самі служителі церкви, богослови вказують на те, що почуття вини може глибоко укорінитися в людині і стати невротично-нав'язливим. У такому випадку воно є

вкрай шкідливим, оскільки віддаляє людину від Бога, від моральності і формує сувору, холодну, насильницько-тиранічну, самокараючу релігійність, яка перестає, по суті, виконувати свої функції. Усвідомлення своєї гріховності може бути настільки серйозним, що породжує безвихідь і відчай. Таке почуття вини унеможливорює гармонійну самореалізацію і призводить до деструктивних психологічних і соціальних наслідків (саморуїнування, фанатизму). Так, відомо, що Іуда настільки глибоко усвідомив свою гріховність, що в ньому почало наростати почуття відчаю, і він повісився [2; Матв., 27: 4-5].

Справжня ж, внутрішня релігійність звільняє людину від страхів, тривог, невротичних сумнівів, вини і самокритики. У Біблії сказано: *"Коли не винуватить нас серце, то маємо відвагу до Бога, і чого тільки попросимо, одержимо від Нього"* [2; 1 Івана, 3:21]. Таким чином, цей текст дає зрозуміти, що почуття вини є гріховним станом людини (в інтерпретації релігії), оскільки перешкоджає людині мати знання про свій благодатний стан [4, с. 48]. Згідно з дослідженнями відомих психологів-психотерапевтів (Г. Оллпорт, В. Франкл, М. Аргайл, Б. Бейт-Халаммі, Д. Бетсон, Л. Вентіс, Р. Яворський та ін.) саме цим релігія здійснює могутній психопрофілактичний, психотерапевтичний вплив на психіку віруючої особистості, створюючи для неї можливість психологічно утвердитися в абсолютному.

У цьому контексті доцільним буде навести слова з книги Вільяма Гутрі "Величний інтерес християнина", у якій автор досить влучно спростовує думку людини про те, що вона, через надмірне почуття вини, недостойна прощення і спасіння: *"Чи є ваш гріх тяжчим, ніж гріхи непристойного кровозмішування, здійснені Лотом; або ніж гріх перелюбу і вбивства, здійснені Давидом; або гріхи ідолопоклонства і відступництва ізраїльського царя Соломона; або гріхи ідолопоклонства, вбивства і чаклунства царя іудейського Танасії; або гріх роздратування проти Бога пророка Йони; або гріх відречення від Христа апостола Петра, про яке він був попереджений Христом, але все одно він його здійснив і навіть поклявся, що не знає Христа; або гріх кривавих гонінь на християн, які організував до свого навернення апостол Павло і т. д. ? ...Хіба ваш гріх більший усіх цих, перерахованих вище? І все ж, як показує Святе Писання, завдяки Божій любові і жертві Ісуса Христа у всіх цих випадках люди отримали прощення своїх гріхів"* [4, с. 226-227].

Таким чином, як бачимо, і в психологічній, і в релігійній інтерпретації однозначного ставлення до почуття вини і його впливу на життя людини немає, усе залежить від рівня його переживання.

Аби з'ясувати, наскільки почуття вини виражене в сучасних студентів та як воно пов'язане з релігійністю, нами було проведене емпіричне дослідження. Вибірку дослідження склали студенти Національного університету "Острозька академія" спеціальності "Психологія" та "Релігієзнавство" загальною кількістю 52 особи, віком від 19 до 23 років.

Виходячи з поставлених завдань дослідження, як психометричний інструмент були обрані такі методики: опитувальник "Сприймаючий індекс вини" (Perceived Guilt Index [PGI]); шкала вини тесту А. Басса і А. Даркі, а також самооцінка релігійності. Для статистичної обробки даних використовувався метод кореляційного аналізу (знаходження коефіцієнту рангової кореляції Спірмена).

У результаті дослідження почуття вини за допомогою опитувальника А. Басса і А. Даркі були отримані такі дані: 73% опитаних студентів мають високий рівень почуття вини, 13% – середній, та 6% – низький рівень. Слід зазначити, що особливих відмінностей у показниках почуття вини між студентами-психологами та студентами-релігієзнавцями не зафіксовано. Ймовірно, це пояснюється деякою спорідненістю цих спеціальностей, оскільки і психологи, і релігієзнавці достатньо зацікавлені власним внутрішнім світом, його розумінням та вдосконаленням.

Як відомо, почуття вини може виражатися як стан (ситуативна здорова вина) і як риса (невротична вина). Тому для додаткової перевірки отриманих даних ми застосували методику PGI. PGI складається з двох шкал, які вимірюють емоційне переживання почуття вини як стану (G-state) і як генералізованої Я-концепції (риси) (G-trait). У результаті було встановлено, що на момент діагностики почуття вини у всіх опитуваних було нижчим за їхні звичайні переживання ($i = \text{від } 3,4 \text{ до } 9,2$), що дає підстави для висновку, що отримані показники за методикою А. Басса і А. Даркі не пов'язані з актуальними ситуаціями досліджуваних, а, швидше, представляють їх почуття вини як генералізовану рису.

Ще одним завданням емпіричного дослідження було встановити, як пов'язані між собою переживання почуття вини і власна релігійність. Оскільки на сьогодні стандартизована методика для діагностики релігійності, на жаль, відсутня, то ми запропонували студентам оцінити власну релігійність за шкалою від 0 (абсолютно не вірю в Бога та інші надприродні сили) до 10 (автентична релігійність). Студенти (як психологи, так і релігієзнавці) є достатньо обізнаними в основних характеристиках релігійності, її видах, а тому, на нашу дум-

ку, могли оцінити (хоч і суб'єктивно) власну релігійність. У результаті, показники, в основному, розподілилися між 5 і 7 балами (середніми значеннями). Для перевірки взаємозв'язку між почуттям вини і релігійністю ми використали коефіцієнт рангової кореляції Спірмена, який підтвердив, що між почуттям вини і релігійністю справді існує статистично достовірною залежність ($r = 0,9$ на рівні значимості $0,001$).

Таким чином, проведене емпіричне дослідження показало, що переживання почуття вини на сьогодні є доволі актуальним серед студентів і значно перевищує так звану допустиму соціальну "норму", що, в свою чергу, може позначатися на їх самопочутті (страх, депресія) та світовідчутті (трагічне, жорстоке). Як відомо, люди з надмірним почуттям вини зазнають постійної тривоги, нерідко безпредметної, відчувають себе винними перед іншими людьми, соромляться своїх думок і вчинків. Для них характерні втрата життєвих орієнтирів, сумніви у власних силах, відчуття обтяжливої залежності від зовнішніх обставин. Або ж вони страждають від уявної недооцінки іншими власних заслуг і здібностей, відчувають заздрість до кожної людини, прагнучи взяти життєвий реванш, нерідко проявляють ворожість і навіть жорстокість.

Вина є доволі інтенсивним і неприємним переживанням, тому природно, що людина намагається позбутися її. Але якщо інші негативні переживання (наприклад, ненависть, гнів, образа, заздрість) відносно легко виходять на поверхню, тому що знаходиться об'єкт для вираження або виливаються в якусь дію, то почуття вини не має такого об'єкта і тому не може розрядитися. Така вина здійснює руйнівний вплив на життя і здоров'я людини, "ість її зсередини".

Однак, слід зазначити, що залежно від способу "долання" почуття вини, люди поділяються на 2 типи: ті, що долають ситуацію провини через пробачення і виправлення помилок. Цей тип людей або звертається за допомогою до фахівця-психолога, або до релігії (тисячолітня релігійна практика виробила різноманітні механізми й ритуали, завдяки яким можна пом'якшити переживання вини: молитви, причастя, покаяння тощо). Сьогодні відомо, що як психологічна, так і релігійна (внутрішня) робота є шляхом пошуку і розвитку духовності. До другого типу належать люди, які не можуть розв'язати ситуацію вини, тому що не можуть прийняти себе поганими, недосконалими. Такі люди, як правило, вдаються до використання механізмів психологічного захисту [1], що, звичайно, не сприяє їхньому особистісному і духовному розвитку.

Таким чином, здійснивши аналіз наукової літератури, присвяченій

феномену вини та провівши емпіричне дослідження, можна зробити **висновок** про те, що хоча почуття вини з психологічної точки зору може бути небажаним, воно все ж свідчить про наявність у людини моральних принципів, про розвинуте почуття соціальної відповідальності. Вважається, що в свій час поява почуття вини в людини була прогресивним явищем і дала можливість зародитися соціальному регулюванню. Почуття вини як емоційна установка, пов'язана з відповідальністю за порушення моральних принципів, формується із здатності людини відчувати незадоволення собою і навколишньою дійсністю. Також почуття вини відіграє позитивну роль в розвитку особистості людини, якщо знаходиться в деяких оптимальних межах, при яких індивід може адекватно розуміти себе і навколишню дійсність.

Література:

1. Ананова І. В. Особливості використання захисних адаптивних механізмів у людей з високим рівнем почуття вини. – Режим доступу: <http://www.socd.univ.kiev.ua/NEWS/OLD/2003FSP/psy.htm>
2. Біблія
3. Брюхнер Паскаль. Плач білої людини. – Режим доступу: <http://www.2lib.ru/getbook/13972.html>
4. Гутри Вільям. Величайший интерес христианина. – Издание Братства Независимых Церквей Украины, 1999. – 322 с.
5. Изард К. Эмоции человека. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
6. Москалец В. П. Психология религии: Посыбник. – К. : Академвидав, 2004. – 240 с.
7. Психологический словарь / [Под ред.. В. П. Зінченко, Б. Г. Мещерякова]. – М. : Педагогіка – Пресс, 1999. – 440 с.
8. Глумачний словник В. І. Даля. – Режим доступу: <http://slovardalja.net/>
9. Уайнхолд Б., Уайнхолд Дж. Противозависимость: бегство от близости / [Под ред.. В. М. Бондаровской]. – Каменем-Подольский: Аксіома, 2009. – 328 с.
10. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. – М., 1995.
11. Фромм Э. Искусство любви: исследование проблемы любви / Пер. с англ. Л. А. Чернышевой. – М. : ТПЦ Поли факт, 1990.
12. Эриксон Э. Детство и общество. – СПб, 1996.